

ISSN 2010-5460

2021
№ 7

MAKTAB VA HAYOT

ILMIY-METODIK JURNAL

BOSH MUHARRIR

Liliya Gaynutdinova

TAHRIR HAY'ATI

Alisher UMAROV
Ayubxon RADJIYEV
Boris BLYAXER
Risboy JO'RAYEV
Rustem REIMOV
Lola MO'MINOVA
Sherzod SHERMATOV
Sharibboy ERGASHEV
G'ayrat SHOUMAROV

Mas'ul kotib

Sayyora Alimxodjayeva

Adabiy muharrir

Sayyora Alimxodjayeva

Kompyuterda sahifalovchi

va dizayn

Mirtohir Xolliqov

Muallifning fikri har doim ham tahririyat fikriga to'g'ri kelavermaydi. Tahririyat maqolalarning uslubiy xatolarini to'g'rilash va qisqartirish huquqini o'zida saqlab qoladi. Tahririyatga yuborilgan maqolalar egasiga qaytarilmaydi va taqiz qilinmaydi.

Mualliflarning familiyasi, ismi, shartli ularning pasportlari ma'lumotlariga muvofiq holda yoziladi.

Мнение редакции не всегда совпадает с мнением автора. Редакция оставляет за собой право на стилистическую правку и сокращение статей. Присланные в редакцию рукописи не возвращаются и не рецензируются.

Фамилия и инициалы авторов пишутся согласно данным их паспорта.

Muassislar:

O'quvchilarni kasb-hunarga

yo'naltirish va

psixologik-pedagogik

respublika tashxis markazi

«MAKTAB VA HAYOT» M.CH.J.

Jurnaldan ko'chirib bosilganda

«MAKTAB VA HAYOT» dan olindi,

deb ko'rsatilishi shart.

Jurnal 2001 yildan

chiqa boshlagan.

MANZIL:

100095, Toshkent sh.,

Olmazor t., Ziylo ko'chasi, 6A uy.

Tel: (0371) 246-21-02

E-mail: maktabvahayot@sarkor.uz

OBUNA INDEKSI - 1019

MUNDARIJA

L.TOYIROVA.

O'smir egizaklarning ijtimoiy muhitga moslashish jarayonidagi psixologik to'qnashuvlar..... 2

D.A.MUSAYEVA.

Maktabgacha yoshdagi koxlear implantanti bolalarning pedagogik reabilitatsiyasi..... 3

M.YU.AYUPOVA, A.JUMABOYEVA.

Bolalarning yozuv ko'nikmasini shakllantirish..... 5

M.F.HAKIMOVA, N.R.SAIDOVA.

Nutq kamchiligiga ega bo'lgan bolalarda kommunikativ faoliyatni korreksiyalashning asosiy usullari..... 7

M.F.HAKIMOVA.

Maktabgacha yoshdagi duduqlanuvchi bolalarni maktab ta'limiga psixologik jihatdan tayyorlash..... 9

B.X.XUSNIDDINOVA.

Bo'lajak logopedlarni deontologik tayyorlash masalalari..... 10

A.B.MAMATOVA.

Inklyuziv ta'lim sharoitida aqliy rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalar nutqini xalq o'zaki ijodi asosida rivojlantirish..... 12

I.T.SIRADJEV.

Xalq ta'limi muassasalarining faoliyatini takomillashtirish uchun byudjet va byudjetdan tashqari mablag'larni jalb qilish mexanizmlarini o'zlashtirish..... 14

N.T.RASULOVA.

Yuqori sinf o'quvchilarida reproduktiv ongni shakllantirishda oilaga qadriyatli munosabatlarni tarbiyalashning psixologik-pedagogik jihatlari..... 18

D.B.ALIBOYEVA.

Boshqaruv jarayonida qaror qabul qilishning ijtimoiy - psixologik asoslari..... 20

N.Z.ABIDOVA, D.A.RAXMATOVA.

Duduqlanishning kelib chiqish sabablari va bartaraf etish yo'llari..... 22

L.SH.NURMUXAMEDOVA, I.ABDUXALILOVA

Maxsus ta'lim muassasalarida tarbiyaning mohiyati..... 24

Z.X.NAZAROVA.

Bokschi qizlarning muvaffaqiyatga erishishida psixologik trening hamda psixokorreksiyaning amaliy ahamiyati..... 26

Z.I.SABIROVA.

Jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalarning kompleks buzilishlari haqidagi zamonaviy g'oyalar..... 27

SH.I.TOYIROVA.

Egizaklarning o'qishdagi muammolarini psixologik korreksiyalash usullari..... 30

N.A.BAXRIYEVA.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni hissiy rivojlantirishning dolzarbligi..... 32

X.IKROMOVA.

Ta'lim tizimida millatlararo munosabatlarni rivojlantirish tamoyillari..... 34

G.ALIMOVA.

Autistik spektri buzilgan bolalarning psixologik xususiyatlari..... 35

M.R.PO'LATXO'JAYEVA.

Bolalarda uchraydigan nerv tizimining yuqumli kasalliklari va uning asoratlari..... 37

X.YA.SHARIFBAYEVA, D.A.ABDURAZZAKOVA.

Mobil texnologiyalarni qo'llashning pedagogik-psixologik va uslubiy jihatlari..... 39

C.K.ШОАХМЕДОВА.

Использование компьютерных технологий в работе с детьми с нарушениями речи..... 41

Y.CH.MUSLIMOVA, M.T.TOLEGENOVA, N.KO'CHAROVA.

Uzluksiz ta'limda astronomiya o'qitishni rivojlantirish istiqbollari..... 43

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI HISSIY RIVOJLANTIRISHNING DOLZARBLIGI

N.A. Baxriyeva, Buxoro davlat universiteti, Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi

В последние годы с введением новых требований и стандартов обучения проблема эмоционального развития детей стала более актуальной. В статье представлены проявления эмоций и чувств у детей дошкольного возраста, их эмоциональное развитие и предварительные результаты исследований в этой области.

Ключевые слова и понятия: эмоциональное развитие, эмоциональная устойчивость, познавательные чувства, сочувствие, чувство тревожности.

In recent years, with the introduction of new requirements and standards of education, the problem of the emotional development of children has become more urgent. The article presents the manifestations of emotions and feelings in preschool children, their emotional development and preliminary results of research in this area.

Key words and concepts: emotional development, emotional stability, cognitive feelings, empathy, anxiety

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli tub islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biri yosh avlodning ta'lim-tarbiyasi bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda uzluksiz ta'lim tizimining dastlabki bo'g'ini bo'lgan maktabgacha ta'lim yaxlit ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlaydigan muhim bosqichga aylandi.

Bolalarni axloqiy-ma'naviy tarbiyalashni aynan ularni ijtimoiy-hissiy rivojlantirishdan boshlash zarur. Zero, agar muloqot ishtirokchilari birinchidan, suhbatdoshlarining hissiy holatini anglamasa, ikkinchidan, o'zlarining hissiyotlarini samarali boshqarishni bilmasa, hech qanday muloqot, hech qanday o'zaro ta'sir ijobiy natija bermasligi mumkin. O'zining emotsiya va hissiyotlarini tushunish, anglash o'sib kelayotgan shaxsning shakllanishida muhim bosqich bo'lib hisoblanadi.

Tarixiy-pedagogik tahlillarning ko'rsatishicha, emotsional rivojlanish, inson hayotida emotsionalarning roli, ularning bola xulq-atvori va shaxs sifatida shakllanishiga ta'siri masalasi qadimdan tadqiqotchilarni qiziqitib kelgan. Jumladan, Demokrit va Platon hissiyotlarning inson faoliyatida yo'naltiruvchi rolga e'tibor qaratishdi, Arastu esa affektlar nazariyasini va undan ogohlantirish usullarini ishlab chiqdi.

Bolalarni emotsional rivojlantirish muammosi keyingi yillarda yangi o'qitish talablari va standartlari kiritilishi bilan yanada dolzarblik kasb etmoqda. Bundan tashqari, bolalarni kichik yoshda emotsional rivojlantirishning murakkabligi masalaning yanada muhimligini ta'kidlaydi. Bu borada olimlar va amaliyotchilar V.V.Davydov, N.S.Yejkova, A.B.Zaporozets, Ya.Z.Neverovich, O.L.Knyazeva, I.O.Karelina, A.D.Kosheleva, N.S.Leytes, V.G.Rajnikov, L.P.Strelkova, N.S.Ulyanova va boshqalar o'z tadqiqotlarida uqtirib o'tishgan.

Emotsiyalar real borliqni ob'ektiv aks ettirish va unda to'g'ri mo'ljallash uchun bolalar hayotida muhim rol o'ynaydi. Shu bois kattalar, ya'ni, ota-ona va tarbiyachilar bolalar bilan izchil va iliq emotsional munosabatlarni o'rnatishga harakat qilishlari zarur. Zero, boshqa insonlar bilan o'zaro muloqot va munosabatlar, ularning xatti-harakatlari maktabgacha yoshdagi bolalar hissiyotlari shakllanishi uchun muhim manba hisoblanadi.

Emotsiyalar sub'ekt faoliyatini aniqlashtiradi, tashkillashtiradi, ruhlantiradi va baholaydi. Emotsiyalarni rivojlantirish muammosi, ularning motiv sifatida paydo bo'lishi hamda yo'naltiruvchi roli pedagogika va psixologiyaning dolzarb muammolaridan sanaladi. Binobarin, ular nafaqat bolalar psixikasi va uning alohida qirralari rivojlanishining umumiy qonuniyatlari borasida, balki, maktabgacha yoshdagi bolaning shaxs sifatida shakllanishi xususiyatlari borasida ham yetarlicha tasavvurlar beradi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishi o'zida emotsiyalar rivojlanishi bilan bog'liq chuqur, yaxlit jarayonni aks ettiradi. Emotsiyalar bolaning umumiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Emotsiyalar bolaning o'qishdagi samaradorlikni aniqlashtiradi, bolaning ijodiy, mehnat, o'quv faoliyati va tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlarini tashkil etishda ishtirok etadi.

Maktabgacha yosh davrida bolalar o'zining emotsiyalarini yetarli darajada boshqara olmaydi, shu bois, kattalarning vazifasi bolani o'z emotsiyalari va faoliyatini boshqarishga o'rgatish, uning natijasini oldindan ko'ra olish va bajarilishini nazorat qilishdan iboratdir.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti amaliyotida turli yoshga mansub bolalar guruhlari imkoniyatlaridan, ya'ni, turli rollarni bajarish, hamdardlik ko'rsatish, ko'maklashish, insonlarni boricha, ular qanday bo'lsa shunday qabul qilish imkoniyatlaridan yetarli darajada foydalanilmaydi. Bolalar bilan ijtimoiy faol ish shakllari, masalan, loyihalash faoliyati, ijtimoiy vaziyatlarni o'ynash kabilardan keng foydalanmaydilar yoki bu ish usullarini bilmaydilar yoki eskicha ish usullarini qo'llaydilar.

Bolalarni emotsional rivojlantirishning dolzarbligi shundaki, maktabgacha yosh davri bola shaxsi shakllanishi va rivojlanishining eng nozik, sezuvchan davri hisoblanadi. Yaxlit holda, maktabgacha yosh davri bolaning psixik rivojlanishida muhim rol o'ynaydi, aynan bu davrda faoliyat va xulq-atvorning yangi psixologik mexanizmlari shakllana boshlaydi.

Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi bolalarning emotsional sohasini rivojlantirish masalasi muhim va chuqur o'rganishni talab etadigan ilmiy yo'nalishlardan biridir.

Bolaning emotsional sohasi butun hayoti davomida rivojlanib boradi. Ilk va katta maktabgacha yosh davri -- bolada ancha muhim davr hisoblanadi. Bu davrda bolaning emotsiyalari bola hayotidagi barcha sohalaridan ustun holatda bo'ladi, ya'ni, bola go'yoki o'z hissiyotlarining asiri holatiga tushishi mumkin.

Maktabgacha yosh davrida hissiyotlarning barqarorligi kuchayadi, ular ancha chuqur, anglangan va umumlashgan xarakter kasb eta boshlaydi. Bolada o'zining emotsional reaksiyalarini nazorat qilish malakalari shakllanib boradi. Yangi, oliy, ya'ni axloqiy, estetik, bilishga qaratilgan hissiyotlar paydo bo'ladi. Bu davrda bola nafaqat o'zining simpatiyasini (antipatiya), balki elementar hamdardligini, bag'rikenglik va nazokatini, yaqinlariga nisbatan muhabbatini, g'urur va uyat kabi hissiy holatlarini ham ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bola nima bilan g'ururlanadi, nimadan uyaladi -- bu atrofdagilar va birinchi navbatda, ota-onasiga, tarbiyachilarga, ularning bolaga nisbatan mavjud munosabatiga, uning muvaffaqiyatlarini baholashiga darajasiga bog'liqdir.

Bola, albatta go'zallikka va xunuklikka befarq emas, u musiqadan, tasviriy san'at asaridan, she'riyatdan, tabiatdagi go'zalliklardan hissiy ta'sirlanadi, yumor hissini o'zida namoyon etishi mumkin. Maktabgacha yosh davrida bilish hissiyotlari ham rivojlanadi, bola nafaqat kuchli qiziqishni namoyon etadi, balki, haqiqatni bilishga nisbatan intilishni ham namoyon etadi [1, 91-b].

Dastlab bolaning emotsional sohasi amaliy faoliyat jarayonida, insonlar, predmetli olam bilan o'zaro ta'sir jarayonida shakllanadi va o'zgarib boradi. Keyinchalik, shu asosda o'ziga xos psixik faoliyat -- emotsional xayol paydo bo'ladi. U o'zida affektiv va kognitiv

jarayonlar yaxlitligini, ya'ni, affekt va intellekt birligini namoyon etadi, ya'ni L.S. Vigotskiy insondagi maxsus oliy hissiyotlar uchun xarakterli ekanligini ta'kidlagan edi.

Hissiyotlar maktabgacha yosh davrining oxirida bolaning xulq-atvori va xatti-harakatlari motiviga aylanadi. Bosqich-ma-bosqich bola hissiyotlarining intellektuallashishi kuzatiladi. Emotsional ta'sirlanish qobiliyati rivojlanadi, hissiyotlarni ifodalashning shakllari o'zgarib boradi [2, 64-b].

Yaxlitlik, umumiylik, ko'p yo'nalishlilik, harakatchanlik kabi xususiyatlar bola emotsional sohasini o'rganishda ma'lum murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Shu bois, bilish jarayonlarini va bola shaxsi xulq-atvori tadqiq etishda uni aynan faoliyatda va faoliyat orqali o'rganish tavsiya etiladi [3, 421-b].

3,5-4 yoshdagi bolalar o'z yaqinlari va tanishlariga atalgan hissiyotlarini ertaklar personajlariga ko'chirishadi, ular faol tarzda hamdardlik ko'rsatishga harakat qilishadi, yordamga muhtojlarga esa yordam qo'lini cho'zishga intilishadi. Omadsizlik sharoitida bolalar kattalarga murojaat qilishadi, kattalarning qo'llab-quvvatlashi esa bolalar qiziqishlari motivatsiyasi bo'lib xizmat qiladi.

4-5 yoshli bolalar o'z tengdoshlariga bog'lanib qolishadi. Bu yoshda yumor hissiini anglash, komik holatni tushunish paydo bo'ladi. Bolalar hazilni anglay boshlaydi va o'zi ham hazil qilishni yoqtirishadi. Bu yoshda bolalarda o'z emotsiyalarini zarur hollarda jilovlay olish, shuningdek, mimika va pantomimika yordamida emotsiyalarning tashqi belgilarini namoyon etish imkoniyatlari shakllanib boradi. Biroq, bolalardagi emotsiyalar o'z impulsivligini saqlab qoladi, bu esa ular fiziologiyasidagi qo'zg'alishning tormozlanishdan ustunligi bilan izohlanadi.

5-6 yoshda bolalar maktab davri yaqinlashib kelayotganligini turlicha qabul qilishadi. Bolalarning ba'zilarida bu xavotirlanish hissiini uyg'otsa, boshqalarida quvonch hissiini uyg'otadi, ya'ni, ular maktab jihozlariga qiziqishadi, o'qituvchi savoliga javob berishga taqabul qilishadi [4, 89-b].

6-7 yoshda amaliy ko'nikmalarning to'planishi, idrok, xotira, tasavvur va xayol, tafakkur rivojlanishining yetarli darajasiga erishilishi bolalarda o'z kuchiga ishonchni oshiradi. Bu yanada rang-barang va murakkab vazifalarning qo'yilishi orqali chatti-harakatlarda irodaviy boshqaruvga erishishga olib keladi. 6-7 yoshdagi bola nisbatan uzoq vaqt davomida irodaviy zo'rqiqlashni his qilib bo'lsada, uzoqdagi yoki tasavvuridagi maqsadga intilishni boshlaydi.

"Bu yoshda motivatsion sohada o'zgarishlar kuzatiladi; bolaning chatti-harakatlariga umumiy yo'nalish berib, o'zaro bo'ysundirilgan motivlar sistemasi shakllanadi" [5, 83-b].

Zamonaviy pedagogika va pedagogik psixologiyada maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishini tadqiq etish bo'yicha ko'plab diagnostik metodikalar ishlab chiqilgan va ular pedagogik-psixologik tadqiqotlarda samarali qo'llanilib kelinmoqda hamda asosli ilmiy natijalarni qo'lga kiritishda muhim omil bo'lmoqda.

Emotsiyalarning xossalari va yosh bilan bog'liq xususiyatlari uni diagnostika qilishning murakkabligini ko'rsatadi. Ma'lum ko'rsatkichlarga tayangan holda diagnostik vazifalarni yechish yengil kechadi:

1. Shaxsdagi emotsional qo'zg'aluvchanlik (yoki teskarisi) deganda, qaysi darajadagi eng kuchsiz qo'zg'atuvchi unda kuchli emotsional reaksiyalarni uyg'otadi.

2. Shaxsdagi emotsional beqarorlik (barqarorlik) kayfiyat va kechinmalarining tezda o'zgarishi bilan namoyon bo'ladi.

3. Ikkilashish, behalovatlik, qo'rquvda namoyon bo'luvchi shaxsdagi xavotirlanish.

4. Frustratsiya sharoitida chatti-harakatlarning o'ziga, boshqalarga, predmetlarga va vaziyatga yo'naltirilganligi.

5. Kechinmalarining chuqurligi.

Tadqiqot ishimizda R. Temml, M. Dorki va V. Amennig "Xavotirlanishni o'rganish" testidan foydalandik. "Xavotirlanishni o'rganish" testi maktabgacha yoshdagi bolalarda xavotirlanish darajasini o'rganishga qaratilgan bo'lib, proektiv shaklda, bolalarning ularga taqdim etilgan rasmlardagi bolalar emotsional holatini tavsiflashiga asoslangan. Boshqalarning emotsional holatini anglash va shunga ko'ra muloqotni tashkil etish emotsional intellektning mu-

him belgisi sifatida ahamiyatli bo'lib, ijtimoiy-hissiy rivojlanishda muhim ahamiyat kasb etadi.

1-jadval. Aniqlovchi eksperimentlarda xavotirlanish darajasining (emotsional negativ tanlashlar) namoyon etilishi dinamikasi (nazorat guruhi)

Respondentlar	Mezonlar			Jami
	Yuqori xavotirlanish darajasi (50%dan yuqori)	O'rta xavotirlanish darajasi (20 dan 50% gacha)	Past xavotirlanish darajasi (0 dan 20% gacha)	
n-124	49	38	37	124
%	39,5	30,7	29,8	100

Aniqlangan dastlabki eksperimental natijalarga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalarning xavotirlanish darajasi ancha past bo'lib, asosan ularning ma'lum faoliyatga nisbatan shakllangan tasavvurlari doirasida namoyon bo'ldi. Jumladan, respondentlarning 39,5 foizi "Xavotirlanishning yuqori darajasi"ga, 30,7% sinalluvchilar esa "Xavotirlanishning o'rta darajasi"ga ega. Faqatgina 29,8% respondentlar "Xavotirlanishning past darajasi"ni namoyon etishdi.

4-jadval. Aniqlovchi eksperimentlarda xavotirlanish darajasining (emotsional negativ tanlashlar) namoyon etilishi dinamikasi (eksperimental guruh).

Respondentlar	Mezonlar			Jami
	Yuqori xavotirlanish darajasi (50%dan yuqori)	O'rta xavotirlanish darajasi (20 dan 50% gacha)	Past xavotirlanish darajasi (0 dan 20% gacha)	
n-102	42	32	28	102
%	41,2	31,4	27,4	100

Natijalarga ko'ra, nazorat guruhida aniqlovchi eksperiment natijalari quyidagicha bo'ldi. Jumladan, respondentlarning 39,5 foizi "Xavotirlanishning yuqori darajasi"ni, 30,7 foizi "Xavotirlanishning o'rta darajasi"ni namoyon etishdi. Faqatgina 29,8 foiz respondentlar "Xavotirlanishning past darajasi"ga xos natijalarni ifodalashdi. Ushbu natijalar nazorat guruhida "Xavotirlanishning yuqori darajasi" bo'yicha 41,2 foiz, (farqi 1,7%), "Xavotirlanishning o'rta darajasi" bo'yicha 31,4 foiz (farqi 0,7%) va "Xavotirlanishning past darajasi" bo'yicha 27,4 foiz (farqi 2,4%) bo'ldi va nazorat guruhi natijalari bilan deyarli bir xil bo'ldi.

Umuman, dastlabki bosqichda amalga oshirilgan aniqlovchi eksperiment natijalarga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalarning aksariyat qismi (62,4%) ijtimoiy-hissiy rivojlanishning past darajasini ko'rsatganligi (ijobiy ko'rsatkichlar faqatgina - 37,6% bo'ldi, xolos) bu muammoning dolzarbligini hamda tadqiqotda ilgari surilgan gipotezaning to'g'riligini yana bir bor ifodaladi.

Bolalarni ijtimoiy-hissiy rivojlantirish bo'yicha mavjud holatni eksperimental o'rganish yakunida asosiy e'tibor qaratish zarur bo'lgan barcha metodik jihatlarni aniqlashtirishga erishdik. Bular:

- bolalarni ijtimoiy-hissiy rivojlantirish bo'yicha mavjud dastur va metodik materiallarni hozirgi kunda yanada takomillashtirishni taqozo etmoqda;

- uyda va maktabgacha ta'lim tashkilotlarida amalga oshiradigan barcha faoliyatlarida bolalar ko'pincha o'zlarining quvonch, ma'yuslik, hayrat, aybdorlik kabi emotsiyalarini to'g'ri ko'rsata olmaydi, shu bilan bir qatorda, boshqa bolalarning emotsiyalarini ham to'g'ri baholashda qiynalishadi. Bu esa ko'p hollarda bolalarning tengdoshlari va kattalar bilan muloqotga kirishib, munosabat o'rnatishlarini to'g'ri tashkil eta olmasliklariga sabab bo'lmoqda;

- maktabgacha yoshdagi bolalarda barcha faoliyatlar asosan o'yin orqali amalga oshirilishini nazarda tutganda, roli va syujeti o'yinlar ijtimoiy-hissiy rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishi